

Karlík, Petr

Morfologický a syntaktický modus

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1981, vol. 30, iss. A29, pp. [59]-71

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100398>

Access Date: 06. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PETR KARLÍK

MORFOLOGICKÝ A SYNTAKTICKÝ MODUS

1. V této stati věnujeme pozornost zkoumání systému slovesných modů v češtině. Klademe si otázku, jaký je vztah kategorie slovesného modu k větné modalitě, jak se chápe v koncepci M. Grepla,¹ a z tohoto hlediska se pokoušíme o funkčně sémantickou charakteristiku jednotlivých modů. Vycházíme přitom zejména z poznatků, které o invariantních významech modů formulovala binaristicky orientovaná sémantická morfologie (ve stručném přehledu si však všimáme také názorů starších badatelů, abychom postihli vývoj lingvistického myšlení v oblasti slovesných modů) a pokoušíme se ukázat, že z hlediska sémanticky orientovaného popisu syntaxe může být užitečné rozlišovat dvě kategorie: morfologický (slovesný) modus a syntaktický (větný) modus.

1.1. Předpokládá se, že jednotlivé jazyky (zřejmě to platí především pro jazyky indoevropské) se v podstatě příliš neliší tím, co vyjadřují, ale tím, jak to vyjadřují. Tento postulát platí, jak se zdá, v plné míře právě pro morfologickou kategorii slovesného modu a modalitu (i když slovesné mody nejsou ani zdaleka jediné výrazové prostředky, které jednotlivé modální aspekty a hodnoty signalizují). Jestliže si všimneme z tohoto zorného úhlu jednotlivých indoevropských jazyků,² zjistíme, že se od sebe poměrně výrazně liší jak počtem modů (např. hetitština měla mody dva — indikativ a imperativ — a ostatní modální významy byly signalizovány partikulemi, v ostatních indoevropských jazycích existují alespoň tři mody — vedle indikativu a imperativu dále konjunktiv, optativ, injunktiv, prekativ atd.), tak také funkcemi jednotlivých forem. Tak např. v sanskrtu odpovídá konjunktivu funkce „voluntativus“, v latině naproti tomu „potentialis“; optativ v řečtině záhy zanikl, kdežto v sanskrtu má funkci „potentialis“ a ve slovanských jazycích, které podle A. Erharta³ indoevropské formy imperativu vůbec neměly, mají optativní formy funkce „voluntativus“. Nepoměrně složitější situace je ovšem v neindoevropských jazycích, kde existuje celá řada dalších morfologických slovesných modů, signalizujících modální hodnoty, které se v indoevropských jazycích vyjadřují jinak než pouze prostředky morfologickými. Uvádí se⁴ např.

¹ Grepl, M., *Komunikativněpragmatické aspekty výpovědi*, OSS IV/1, Brno 1979, s. 15–37.

² Gonda, J., *The Character of the Indo-European Moods*, Wiesbaden 1956, Erhart, A., *Der verbale Modus im Indoeuropäischen*, SbPFFBU A 20, 1972, s. 21–38.

³ Erhart, A., op. cit., s. 36.

speciální morfologický modus pro signalizaci interrogativnosti v eskymáčtině, tzv. predosteregatel'noje nakl. pro signalizaci varování v burjatštině, morfologický modus (tzv. potentialis) pro vyjadřování neúplného přesvědčení mluvčího ve finštině aj. Kromě toho zde nezřídka existují morfologické mody exponující významy, pro které v indoevropských jazycích odpovídající výrazové prostředky často vůbec nemáme. Jako příklad lze uvést tzv. očividnoje nakl. v nanajštině, signalizující „referování o ději, který mluvčí viděl na vlastní oči.“

Z předcházejících poznámek vyplývá důležitý závěr, že totiž kategorie morfologického modu nepatří mezi tzv. jazykové univerzálie, což současně znamená, že zjištěné poznatky o systému slovesných modů v češtině mohou být platné právě jenom v češtině, a nelze je tedy zobecňovat, a to ani v rámci příbuzných slovanských jazyků.

2. Sledujeme-li vývoj názorů autorů starších českých gramatik na kategorii slovesného modu, ukazuje se, že učení o slovesných způsobech bylo většinou přejímáno z antické, řecko-latinské lingvistické tradice a silný vliv zde mělo mimo jiné také učení logiky o modalitnosti soudů. Typickým příkladem je systém slovesných modů u A. I. Davydova,⁵ který otevřeně staví vedle sebe slovesné mody a kategorie modalitnosti podle učení I. Kanta. Rozlišují se tři mody: oznamovací, rozkazovací a podmiňovací — v závislosti na třech typech soudů (judicium assertoricum, j. apodicticum a j. problematicum).

Mechaničnost přejímání a s tím spojená neujasněnost podstaty slovesného modu jako kategorie gramatické vedla k tomu, že za slovesný modus byla nezřídka považována i jiná paradigmaticizovaná morfologická obměna slovesa (např. dosti dlouho se za slovesný modus považoval přechodník). Dlouho nedořešenou zůstávala i otázka, zda lze za slovesné mody uznávat vedle tvarů syntetických i tvary analytické.

J. V. Rosa⁶ rozlišuje pro češtinu tři základní mody: indikativ, imperativ a transgresiv. Kromě toho uznává existenci dalších modů, např. optativu, potenciálu, konjunktivu a permisivu, připouští však, že tyto mody nejsou tvořeny morfologicky, ale pomocí různých partikulí, které se spojují s formami indikativními. V gramatice F. M. Pelcla⁷ se hovoří o čtyřech slovesných modech, některé z nich jsou charakterizovány funkčně (indikativ „zeigt nur die Handlung an“, imperativ „gebietet die Handlung“), jiné naopak ryze formálně (optativ „unterscheidet sich von dem Indicativo bloss durch die Partikel *by*“, infinitiv „begrift auch die Partizipia in sich“). J. Nejedlý⁸ uznává pět slovesných způsobů, „wie das Predicat von dem Subjekte gesagt wird“: indikativ (die anzeigende Art), konjunktiv (die verbindende Art), optativ (die wünschende Art), imperativ (die gebietende Art), infinitiv (die unbestimmte Art) a Partizipialart (Gerundivum). J. Dobrovský⁹ ve své gramatice sice o slovesných modech výslovně nehovoří, přesto však lze z celkové koncepce verbálního systému vydělit pět slovesných způsobů: indikativ, imperativ, optativ (konjunktiv), infinitiv a transgresiv. Relativně promyšlenou koncepcí systému slovesných modů, vyznačující se snahou zachytit v maximální míře funkčně sémantickou charakteristiku jednotlivých forem, představuje syntax V. Zik-

⁴ Panzer, B., *Modalitäten und Modi in der Linguistik*, OSS III, Brno 1973, s. 63–72.

⁵ Davydov, A. J., *Opýt obščesravnitel'noj grammatiki russkogo jazyka*, Moskva 1852.

⁶ Rosa, J. V., *Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae*, Praha 1672, s. 138–184.

⁷ Pelcl, F. M., *Grundsätze der böhmischen Grammatik*, Praha 1789, s. 83.

⁸ Nejedlý, J., *Böhmische Grammatik*, Praha 1804, s. 229–230.

⁹ Dobrovský, J., *Lehrgebäude der böhmischen Sprache*, Praha 1819.

munda.¹⁰ Rozlišují se tři mody, z nichž každý má ovšem celou řadu významově odlišných variant. V rámci indikativu se hovoří o indikativu žádacím (*Ó kéž jest lze to učiniti*), ind. povzbuzovacím (*Dej, ať poslouchám*) a ind. připouštěcím (*Nechť již umru, když jsem viděl tebe*). U imperativu se zdůrazňuje jeho optativní původ, z čehož se vyvozuje možnost jeho užití ve všech osobách. Ze sémantického hlediska vyděluje imp. žádací (*Bůh pokoje posvětiž vám ve všem*), imp. povzbuzovací (*Pojďme, oběťme boku*), imp. podmiňovací (*Vztekejte se, však brzo vám chutí zajde*) a imp. připouštěcí (*Chtěj já neb nechťej, musím činiti svou vůli*). Optativ (způsob, kterým se výrok učiněn za věc pouze myšlenou nebo žádanou vyhláší) se dělí na opt. rozpakovací (*Proč by zlořečil, komu bůh nezlořečí?*), opt. domáhací (*Rád bych to z srdce učinil*) a opt. podmiňovací (*Ó byt jen Izrael živ byl před tebou!*).

2.1. Pozitivní výsledek lingvistických úvah ze 17. až 19. stol., z nichž některé jsme ve stručném přehledu prezentovali, vidíme zejména v tom, že 1. infinitiv a přechodníky byly definitivně vyloučeny z oblasti slovesných modů a 2. kategorie slovesného modu se začala chápat jako kategorie morfologická (proto také např. formy *ať píše, kéž odejde* bývají vesměs interpretovány jako spojení indikativu s modální partikulí).

2.2. Na tomto základě se v české lingvistické tradici i ve školské praxi vcelku obecně rozšířilo rozlišování tří slovesných modů: indikativu, imperativu a kondicionálu, jak to postuloval J. Gebauer.¹¹ Zároveň byla také v podstatě přijata Gebauerem vypracovaná významová charakteristika jednotlivých členů trichotomického systému modů (srov. např. pojetí V. Šmilauera,¹² Havránka—Jedličky¹³ aj.). Gebauer říká, že proti indikativu, kterým se „vyslovuje zpravidla děj způsobu oznamovacího, tj. takový, který osoba mluvící vyjadřuje (oznamuje) jako skutečný nebo jistý“, stojí imperativ a kondicionál, vyjadřující děj neskutečný; imperativ děj, který podle vůle mluvčího má vejít ve skutečnost, kondicionál děj žádaný, popřený, nejistý, nezaručený.

3. Jednu z prvních nám známých strukturalistických analýz slovesných modů navrhl R. Jakobson. V rámci své teorie morfologických korelací definuje indikativ jako „negativní modus“: „Es ist einfach eine Handlung, die durch keine besondere modale Schattierungen kompliziert ist.“¹⁴ Obecný příznak indikativu je dán jeho indiferentností k příznaku „willkürhafter Einschlag der Handlung“. Korelátém bezpříznakového indikativu je imperativ, který má podle Jakobsona příznak arbitrárního děje. Kondicionál jako tvar složený se zde ovšem za morfologickou kategorií nepovažuje.

Jakobsonem formulovaná teorie binárních morfologických opozic byla v oblasti slovesného modu vcelku přijata, i když zejména v poslední době se proti absolutizaci tohoto principu někteří badatelé stavějí. Přijetí „binaristické“ koncepce sice umožňuje popis soustavy slovesných modů z funkčního hlediska, avšak působí jisté nesnáze při stanovení základní opozice (sám Jakobson nebyl nucen tento problém řešit, neboť jeho systém je dvoučlenný).

¹⁰ Zikmund, V., *Skladba jazyka českého*, Litomyšl—Praha 1863.

¹¹ Ertl, V., *Gebauerova Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské, II — Skladba*, Praha 1926, s. 232—238.

¹² Šmilauer, V., *Slovesný způsob*, Druhé hovory o českém jazyce, Praha 1947, s. 166—183.

¹³ Havránek, B., Jedlička, A., *Česká mluvnice*, Praha 1970, s. 249—252.

¹⁴ Jakobson, R., *Zur Struktur des russischen Verbums*, Charakteria Gu. Mathesio, Praha 1932, s. 78.

3.1. Mnoho badatelů pokládá v návaznosti na starší tradici rozlišování modů přímých a nepřímých za základní opozici reálnost $\times$ nereálnost. A. V. Isačenko¹⁵ rozlišuje mody přímé a nepřímé, avšak odmítá Gebauerem zastávaný názor, že by indikativ vyjadřoval reálnost sdělení a imperativ spolu s kondicionálem nereálnost, tj. že jde o opozici kontradiktorní. Podstatu vztahu mezi oběma členy — přímým a nepřímým slovesným způsobem — vidí v binární opozici privativního charakteru. Imperativ a kondicionál signalizují nereálnost děje, zatímco v indikativu není žádných explicitních ukazatelů na reálnost či nereálnost. Také A. V. Bondarko a L. L. Bulanin¹⁶ zastávají stanovisko v mnohém podobné Isačenkovi. Nespokojují se však pouze s jednou opozicí (reálnost $\times$ nereálnost), ale pracují i s opozicemi dalšími — imperativnost a hypotetičnost (předpožitelnost). Imp. vyjadřuje výzvu k ději a stojí v opozici proti kondicionálu, který v přímém užití tento význam vylučuje, a indikativu, který jej ani nevylučuje, ani nevyjadřuje. Kond. vyjadřuje příznakově hypotetičnost, což imp. v přímém užití vylučuje, indikativ je opět členem bezpříznakovým. Podle kritéria reálnost $\times$ nereálnost dělí ze sovětských jazykovědců slovesné mody také např. T. P. Lomtev¹⁷ (indikativ je však v jeho pojetí modus vyjadřující reálnou modalnost), z polských např. Z. Topolińska¹⁸ (hovoří o skutečnosti $\times$ quasiskutečnosti).

Takové chápání soustavy morfologických modů má přednosti zejména v tom, že umožňuje vysvětlit transponované užití jednotlivých modů, jistou nevýhodou se zdá být okolnost, že stanovené sémantické příznaky (pomineme-li vágnost samotného termínu reálnost/nereálnost) lépe charakterizují mody v rovině tzv. objektivní modalit, zatímco aspekt komunikativně-pragmatický odráží neúplně.

3.2. Proti budování soustavy slovesných modů na bázi opozice reálnost $\times$ nereálnost se staví — zejména v poslední době — mnoho badatelů. O. Leška na základě rozboru ruského injunktivu (tj. imperativu) vyslovuje názor, že jde o kritérium, které není dáno inherentními vlastnostmi injunktivních tvarů. „Nereálnost děje injunktivních tvarů totiž není záležitostí jazykovou, nýbrž vyplývá ze souvislosti věcných, mimojazykových“.¹⁹ Konfrontací tří slovesných modů dochází Leška k závěru, že ani v kondicionálu ani v indikativu nenacházíme významový rys obdobný arbitrárnosti injunktivu (Leškova charakteristika injunktivu koresponduje s Jakobsonem). Oba tyto způsoby stojí tak proti injunktivu jako bezpříznakové členy opozice arbitrárnost $\times$ nearbitrárnost: děj v morfologické kategorii imperativu mluvíč nejen vypovídá, nýbrž sám ho do predikační úlohy (do predikačního vztahu) klade jako nezávislý na motivačních souvislostech tohoto děje; kondicionál vyjadřuje subjektivnost děje v poměru ke skutečnosti, jeho fiktivní platnost, kdežto indikativ nic takového nesignalizuje.

S akcentováním hlediska komunikativní funkce začíná mnoho badatelů pracovat s podobnou opozicí jako Leška, terminologicky nejčastěji zakotvenou v pojmech

¹⁵ Isačenko, A. V., *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim II*, Bratislava 1980, s. 470 n.

¹⁶ Bondarko, A. V., Bulanin, L. L., *Russkij glagol*, Leningrad 1967, s. 120–134.

¹⁷ Lomtev, T. P., *Struktura i paradigma predloženijsa na osnove svojstv grammatičeskoj kategorii modal'nosti*, Moskva 1969, s. 205–232.

¹⁸ Topolińska, Z., *O kategoriach gramatycznych polskiego imperativa*, Język polski XLVI, 1966, s. 167–173.

¹⁹ Leška, O., *Formální a funkční obsahová struktura ruského imperativu (injunktivu)*, Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české III, Praha 1968, s. 26.

imperativnost $\times$ neimperativnost. V tomto smyslu nejpřesnější a nejvýstižnější postižení soustavy českých modů z hlediska morfologického představuje koncepce navrhovaná M. Dokulilem.²⁰ Předpokládá se, že imperativ označuje aktivní volní vztah mluvčího k ději (volitivnost) a zároveň jeho přímou výzvu k oslovené osobě (apelovost). Neimperativ (indikativ a kondicionál) je z hlediska příznaku volitivnost k imperativu v poměru binární opozice privativní, přičemž příznakovým členem je imperativ. Z hlediska apelovosti jde však o opozici ekvipolentní: proti příznaku postoje výzvového u imperativu stojí příznak postoje nevýzvového, prostě konstatujícího u neimperativu. V rovině komunikativní funkce je tedy podle Dokulila imperativ dvojnásobně příznakový, neimperativ je bezpříznakově-příznakový. V rámci složené kategorie neimperativu stojí v rovině „vlastní“ (objektivní) modálnosti kondicionál v opozici s indikativem. Ind. není ovšem bezpříznakovým členem, nýbrž má obecný pozitivní význam, o kterém se již zmiňují ve smyslu blízkém Dokulilovu vymezení např. Gebauer a Lomtev — signalizuje příznak reálného sdělení. Kondicionál je potom považován za modus příznakově signalizující fiktivnost děje. S Dokulilovým pojetím polemizuje H. Křížková.²¹ Pro češtinu předpokládá pouze dva distinktivní sémantické rysy (apelovost a fiktivnost), neboť z hlediska imperativu se jí jeví Dokulilův rys volitivnost redundantní: apelovost prý totiž předpokládá automaticky i přítomnost volitivnosti. Poukazem na indikativ s významem možnosti (ve větách typu *Je sílák, uzvedne jednou rukou půl metráku*) odmítá Dokulilem obhajovanou „staronovou“ charakteristiku indikativu jako modu příznakově realis. Sporná je ovšem pro Křížkovou rovněž podstata imperativu; imp. je svou nejvlastnější podstatou zaměřen do budoucnosti a nesignalizuje nikdy děj faktický, nýbrž jen možný, proto jde o modus příznakově fiktivní. O kondicionálu se soudí, že v češtině není ani v příhodném kontextu schopen signalizovat volitivnost ve vlastním smyslu slova (na rozdíl od ruštiny), vyžaduje vždy ještě přítomnost některých dalších lexikálních prostředků.

Přednost popisu slovesných modů na bázi základní opozice imperativnost $\times$ neimperativnost bývá nejčastěji spatřována v paralelnosti soustavy modů s členěním větných typů; navíc některé myšlenky (zejména M. Dokulila) obsahují několik cenných postřehů, které vnášejí světlo do metodologie zkoumání morfologických modů. Prokázalo se např., že při identifikaci obecných významů modů je třeba rozlišovat hlediska komunikativní funkce a hlediska „vlastní modalitý.“

Jeden z nejpromyšlenějších popisů systému slovesných modů v češtině je navrhován v koncepci synchronní vědecké mluvnice spisovné češtiny²² (autorem výkladů o modech je M. Komárek). Ve složitý funkční celek jsou zde integrovány kategorie temporálnosti a modálnosti. V komplexní soustavě temporálně modální se na základ temporálních protikladů — časová oblast empirická (přítomnost a minulost) a neempirická (budoucnost) — navrstvují sémantické rysy modální (pracuje se s rysy apelovost a hypotetičnost, aniž by ovšem bylo *verbis expressis* vysvětleno, v jakém smyslu se chápou), a to tak, že rys hypotetičnosti se uplatňuje jako konstitutivní u časů empirických, rys apelovosti naopak v časové sféře neempirické. Současně se rys hypotetičnosti uplatňuje také v oblasti neempirické, ale jen jako redundantní.

²⁰ Dokulil, M., *K pojetí morfologické kategorie*, Jazykovedný časopis XVIII, 1967, s. 13–36.

²¹ Křížková, H., *Větná paradigma a modalita*, Slavica Slovaca 8, 1973, s. 15–28.

²² *Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny*, SaS XXXVI, 1975, s. 41–42.

4. Zatímco dosud jsme se zabývali slovesnými mody, tj. mody pojímanými jako kategorie morfologická, přistoupíme nyní k téže problematice, jak se jeví z pohledu širšího, syntaktického.

Poznámka:

Nutno zde poznamenat, že myšlenka zkoumání morfologických kategorií z širšího pohledu funkčního není v lingvistice nová. Ukázala se totiž potřeba „formální prostředky brát v syntaxi šíře a neomezovat se jen na příznaky morfologické.“²³ Na úrovni syntaktického popisu jazyka se ostatně již běžně pracuje s takovými termíny jako syntaktické substantivum, syntaktické adjektivum aj.

Badatelé, kteří se těmito otázkami zabývali, hovoří v této souvislosti o tzv. syntaktických modech a většinou se neomezují třemi tradičními mody, nýbrž pracují i s mody dalšími, které odrážejí funkčně sémantické difference v rámci soustavy modálních významů. Při vymezování termínu syntaktický modus se však nezdá docházet k poměrně dosti podstatně odlišným závěrům. Relevantní roli zde totiž hraje okolnost, zda tímto termínem rozumíme (nebo lépe řečeno především rozumíme) formální, výrazovou stránku jevu, nebo naopak stránku významovou.

4.1. První nám známý pokus o netradiční klasifikaci modů spatřujeme v práci A. A. Šachmatova,²⁴ kde se podává návrh, jak by bylo možno chápat mody jako syntaktickou kategorii. Ačkoli autor buduje soustavu slovesných modů z hlediska psychologického, dospívá k zajímavému postřehu, že je třeba počítat s přechodem od syntetických forem modů k formám analytickým, což prý svědčí o syntaktické podstatě modu. Šachmatov rozlišuje následující syntaktické mody: izjavitel'noje nakl., povelitel'noje nakl., žetatel'noje nakl., uslovnoje nakl., nedejstvitel'noje nakl. (*ja bylo upala*), predpoložitel'noje nakl. (*on budet doma*) a potencial'noje nakl. V české lingvistice propracovává myšlenku syntaktického modu především R. Mrázek.²⁵ Vycházejí z myšlenky, že záležitosti charakteru syntaktického nelze definovat vždy pomocí aparátu formální morfologie, snaží se ve své průkopnické práci postihnout soustavu modů důsledně z aspektu jejich funkcí. Hlavní třídící kritérium je u Mrázka příznak voluntativnosti (tedy jistá obdoba s korelátem Dokulilovým), jako podřazené kritérium se uplatňuje příznak reálnosti. Formální prostředky, které příznakově vyjadřují voluntativnost, jsou nazývány voluntativem. Z funkčního hlediska podle našeho názoru správně autor neomezuje sféru voluntativnosti přímo na přítomného adresáta, a chápe tedy „imperativní situaci“ šíře než např. Dokulil nebo Isačenko. Proto soubor výrazových prostředků voluntativnosti není tvořen pouze morfologickou formou imperativu (tj. voluntativem prostým), ale také konstrukcemi perifrastickými (tj. voluntativem složeným indikativně — *at, nechť, když přijde*) a voluntativem složeným kondicionálně — *bodejt, když, aby přišel*). Složená kategorie co do voluntativnosti nepříznačového nevoluntativu je tvořena binární opozicí indikativ × kondicionál. Kondicionál se chápe jako non realis, indikativ je vzhledem k tomuto příznaku bezpříznakový. Z hlediska formy se rozlišuje kondicionál prostý (*pracoval bych*) a kondicionál složený (*kdybych pracoval*). Koncepci syntaktického modu rozpracovává také akademická mluvnická ruština.²⁶ Vedle syntaktického indikativu (jako modu realis)

²³ Kopečný, Fr., *Základy české skladby*, Praha 1962, s. 4.

²⁴ Šachmatov, A. A., *Sintaksis russkogo jazyka*, Moskva 1941, s. 481—486.

²⁵ Mrázek, R., *Modus verbí v češtině z hlediska morfologie a syntaxe*, SbPFFBU A 16, 1968, s. 25—35.

²⁶ *Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka*, Moskva 1970, s. 577—583.

rolišují její autoři další mody non realis: soslagaťel'noje nakl., dolženstvovatel'noje nakl., želatel'noje nakl., pobuditel'noje nakl., uslovnoje nakl.

Pojem syntaktického modu zaujímá centrální postavení také v koncepci modalita T. B. Alisovové,²⁷ která však, na rozdíl např. od Šachmatova, vychází při jeho vymezení důsledně od významu. Významem jednotlivých syntaktických modů se zde ovšem nemyslí invariantní význam, nýbrž komplex „elementárních modálních smyslů“, v podstatě dosti blízkých Searlovým podmínkám. Např. syntaktický „otázkový modus“ je vymezován jako „neznání“, „přání dovědět se“ a „chci, abys řekl“. Takto chápané syntaktické mody do značné míry odpovídají modálním typům výpovědi, nebo lépe řečeno jednotlivým základním postojoyým hodnotám u M. Grepla. Alisovová rozlišuje v rovině „komunikativní modálnosti“ tyto syntaktické mody: imperativ, voprositel'noje nakl., povestvovatel'noje nakl.; v rovině „subjektivně-hodnotící modálnosti“ potom sintaktičeskij indikativ, kondicionál, optativ, predpoložitel'noje nakl.; současně však připouští, že konečný počet modů zatím stanovit nelze.

5. Z uvedeného přehledu názorů na kategorii modu vyplývá značná názorová nejednotnost, a to často i u badatelů stejné nebo blízké orientace. Domníváme se, že jednu z hlavních příčin tohoto stavu je možno vedle různého chápání pojmu větná modalita vidět v okolnosti, že dosud nebyl uspokojivě vyřešen závažný problém teoretický: zda totiž v syntaxi považovat modus za kategorii roviny morfoložické či syntaktické. Aníž bychom si činili nárok na definitivní vyřešení této složité problematiky, chceme zde navrhnout jedno z možných pojetí, které by respektovalo pohled od syntaxe, a nikoliv od morfologie. Přitom vycházíme z předpokladu, že je metodologicky důležité, aby byly obě kategorie — morfoložický a syntaktický modus — přesně navzájem odlišovány.

5.1. Za morfoložický modus, chápeme-li ho ve smyslu Dokulilova obecného vymezení gramatické kategorie jako „sepětí zobecněného, kategoriálního (gramatického) významu s příslušnou gramatickou formou, tj. s gramatickými prostředky jeho vyjádření“²⁸ jako morfoložickými prostředky vyjádření zobecněného (modálního) významu, byli bychom v češtině oprávněni považovat tři tradičně uznávané kategorie: indikativ, imperativ a kondicionál. Přijmeme-li zároveň myšlenky H. Křížkové,²⁹ a bereme tedy ve smyslu jejího striktního požadavku na zobecněný, invariantní význam v úvahu všechny doložitelné a též potenciálně možné kontexty, v nichž určitá forma morfoložického modu funguje, je třeba ovšem počítat s tím, že invariantní významy takto chápaných modů budou poměrně značně široké a příliš obecné, a tedy v podstatě nevýstižné. Pro popis systému morfoložických modů považujeme dále za relevantní faktor volbu takových distinktivních sémantických příznaků, které by odrážely specifickou obou základních aspektů větné modalita (tj. modalitu subjektivní a objektivní).

5.1.1. Se zřetelem k naznačeným postulátům považujeme za relevantní distinktivní rys ve sféře subjektivní modalita příznak „komunikativní záměr“. Vzhledem k danému příznaku se potom jeví příznakovým členem binární opozice morfoložický imperativ, jehož inherentním rysem je právě signalizace komunikativního záměru (illocutionary point v terminologii Searlově), a to, řečeno obecně,

²⁷ Alisovová, T. B., *Očerki sintaksisa sovremennogo ital'janskogo jazyka*, Moskva 1970, s. 161 n.

²⁸ Dokulil, M., *K pojetí morfoložické kategorie*, Jazykovedný časopis XVIII, 1967, s. 15.

²⁹ Křížková, H., *Pervičnyje i vtoričnyje funkci i tak. naz. transpozicija form*, TLDP 2, Praha 1966, s. 171–182.

„aby se změnil/zůstal zachován propoziční obsah výpovědi“. Mohlo by se zdát, že tento komunikativní záměr lze charakterizovat také jako „chci, aby PROP“, avšak novější výzkumy (zejména M. Grepla) ukazují, že daný význam je třeba hodnotit jako jednu z preparativních podmínek úspěšné realizace komunikativního záměru mluvčího („poroučím ti, aby PROP“, resp. „přeji si, aby PROP“), jako tzv. podmínku upřímnosti (sincerity rule); tato podmínka ovšem neplatí ve všech významech signalizovaných morfologickým imperativem (platí sice v rámci imperativnosti, nemusí platit v rámci optativních výpovědí typu *Šťastně se vrať!*, *Spí sladce!*).

Naproti tomu morfologický indikativ a kondicionál jsou podle našeho názoru vzhledem k příznaku „komunikativní záměr“ bezpříznakové, tj. nic o komunikativním záměru neříkají. Nelze tedy souhlasit se školskou tradicí, která označuje indikativ jako „způsob oznamovací“. Komunikativní záměr (v našem případě „chci, abys věděl, že PROP“) totiž v češtině není signalizován morfologickým indikativem, nýbrž, jak se zdá, především intonací (srov. i známou distinktivní funkci intonace v rámci vět oznamovacích a tázacích). Jako bezpříznakové členy mohou se indikativ a kondicionál ve vhodných pragmatických kontextech podílet na signalizaci postojových hodnot imperativnosti a optativnosti, jak o tom svědčí známé příklady *Teď půjdeš a omluvíš se řediteli*, *Zaplatil bys mi pivo?* atd. Kromě toho bývá bezpříznakový charakter indikativu a kondicionálu využíván k vyjadřování takových významů, pro které neexistují morfologické formy imperativu (např. pro tzv. rozkaz třetí osobě, kdy adresát a konatel nejsou referenčně identičtí), nebo pro které není vůbec k dispozici speciální morfologický modus (např. pro vyjadřování optativnosti), resp. k signalizaci různých subhodnot imperativního a optativního postoje. V takových případech je ovšem vždy morfologická forma modu doprovázena nějakým dalším, většinou lexikálním „signálem“. To, že v některých „složených formách“ lze indikativ substituovat kondicionálem (*kž přijdeš, když bys přišel*) a v některých nikoli (*ať přijdeš* × **ať bys přišel*), je ovšem důsledek různé geneze a historického vývoje těchto forem.

Jsou-li tyto předpoklady správné, bylo by možno význam jednotlivých morfologických modů z hlediska jejich funkcí v rámci subjektivní modality vystihnout následovně:

- (1) *pracuje* = $\emptyset$
- (2) *pracoval by* = $\emptyset$
- (3) *pracuj* = „usiluji o to, aby PROP“

Z toho současně vyplývá, že opozice morf. indikativ × morf. kondicionál se projevuje nikoli na úrovni postojové, nýbrž propoziční, tj. v rámci modality objektivní.

5.1.2. Ukazuje se, že tento rozdíl mezi indikativem a kondicionálem lze postihnout pomocí distinktivního rysu „způsob platnosti propozičního obsahu“. Vzhledem k tomuto příznaku se jeví příznakovým členem privativní opozice morfologický kondicionál, jehož inherentním rysem je signalizace „podmíněné“ platnosti propozičního obsahu. Morfologický indikativ lze naproti tomu považovat za bezpříznakový člen opozice, nic o „způsobu platnosti“ neříkající. Na bázi bezpříznakového charakteru morfologického indikativu lze vyložit nejen jeho potenciální, mnoha faktory podmíněné užití ve funkci exponenta „podmíněnosti“, nýbrž také jeho využití k signalizaci modálních významů tzv. voluntativní (diktální) modality. Indikativní forma přitom vždy „nese“ další, v některých případech zatím snad

i nepopsaný „signál“, umožňující v zásadě jednoznačnou indentifikaci mluvčím zamýšlené modální hodnoty.

Rozdíl mezi indikativem a kondicionálem je tedy možno vyjádřit např. takto:

- (1) *pracuje* = $\emptyset$
 (2) *pracoval by* = „jestliže p, pak PROP“

Poznámka:

Zdá se, že opozice indikativ $\times$ kondicionál je příkladem obecnějšího jazykového jevu, na který upozorňuje Fr. Kopečný,³⁰ že totiž gramatické kategorie vyjadřující tzv. aspektové modifikace (v pojetí Mathesia samostatně užitě mluvnické kategorie, přidávající k základnímu slovnímu významu další vztahy ke skutečnosti) nesnášejí vzájemné křížení. „Podmíněnost“ je mluvnický příznakovým členem v oblasti morfologického kondicionálu, který není zatížen žádným jiným příznakem; proto také druhý, stejně závažný příznak „temporálnost“ jako by nesnášel (srov. Svoboduův poukaz na časovou trojznačnost přítomného kondicionálu).³¹ Morfologický indikativ není zatížen vůbec žádným modálním příznakem (mohlo by se také hovořit o „nulovém“ modu),³² což koresponduje s tím, že už má jeden gramatikalizovaný příznak — vyjadřuje temporálnost.

5.1.3. Naše pozorování tedy v jistém smyslu znovu potvrdila některé závěry, ke kterým dospěla sémantická morfologie. Ukazuje se, že s relativně nejmenšími obtížemi lze stanovit invariantní význam morfologického imperativu, avšak vymezení obecného významu morfologického indikativu a kondicionálu je značně obtížné (ne náhodou někteří badatelé považují hledání obecného významu modů za zbytečné a neúčelné). Mají-li být totiž pod obecný význam „svedeny“ všechny jejich významy dílčí, které jsou inherentní částí obsahu určité jazykové formy, bylo by patrně nutné vymezovat jej termíny reálnost a non reálnost. Kondicionál by se potom opravdu jevil jako modus příznakově non realis, kdežto indikativ by byl vzhledem k příznaku non realis bezpříznakový. Pokud bychom však tuto tradiční formulaci přijali, stáli bychom před další otázkou, *co vlastně rozumět nereálností* (Podle M. Dokulila³³ se nereálností rozumí skutečnost, že obsah výpovědi se jeví mluvčímu jako nereálný, nesouhlasící se skutečností, nikoli ovšem ve smyslu reálného popření, nýbrž ve smyslu podmíněnosti, předpokládanosti, možnosti atd., M. Grepí³⁴ říká, že nereálný děj není tematicky jednotný, ale představuje různé významové odstíny: děj možný, nejistý, podmíněný, optativní aj., jindy se podstatu nereálnosti vidí v tom, že mluvčí informuje o ději, který možná probíhá, nebo jen proběhnout může, např. u K. Hoffmanna).³⁵ Nehledě na to, že v rámci takto široce chápané nereálnosti jsou uváděny kategorie, které jsou svou podstatou záležitostí různých složek významu věty (tj. komunikačně-pragmatické a propoziční), domníváme se, že i hodnocení např. děje nejistého nebo podmíněného jako nereálného je značně sporné. Vzhledem k značné vágnosti termínu nereálnost (a podobně i fiktivnost) považujeme za vhodnější chápat invariantní významy morfologického kondicionálu a indikativu jako komplexy dílčích významů, jak byly vymezeny v 5.1.1.-2.

³⁰ Kopečný, Fr., *Slovesný vid v češtině*, Praha 1962, s. 19.

³¹ Svoboda, K., *Souvětí spisovné češtiny*, AUC, Phil., Mon. XVIII, Praha 1972, s. 205.

³² Alisovová, T. B., op. cit., s. 166.

³³ Dokulil, M., op. cit., s. 25.

³⁴ Grepí, M., *Několik poznámek k slovesným modům z hlediska modálnosti výpovědi*, Jazykovědný časopis XVIII, 1967, s. 87.

³⁵ Hoffmann, K., *Der Injunktiv in Veda*, Heidelberg 1967, s. 37.

5.2. Syntaktický modus považujeme za jednotku vyšší jazykové roviny (věty), která je organizována spojením, souvýskytem jednotlivých forem morfologických modů s jinými gramatikalizovanými elementy, především modálními slovesy, partikulemi, intonací, videm apod. Celkové významové pole větné modalilty je totiž natolik široké a různorodé, že tři morfologické mody nemohou samy jednotlivé významy a významové hodnoty signalizovat; proto se obligátně pojí s jinými prostředky, a morfologické mody jsou tak de facto částí formy syntaktického modu. Syntaktické východisko zároveň vytváří předpoklady, že takto chápaným modům bude možno poměrně snáze „přiradit“ jejich invariantní význam a přesněji ho vymezit, neboť nebude ani zdaleka tak široký, jako tomu je v případě modů morfologických. Výhodu zavedení pojmu syntaktický modus lze konečně spatřovat také v tom, že se na tomto základě může dále prohlubovat naše poznávání složitých vzájemných vztahů mezi modalitou a prostředky její signalizace a vytvoří se současně příznivé podmínky pro případná studia konfrontační. Zatímco významový komponent struktury syntaktického modu bude prakticky ve všech evropských jazycích stejný (nebo alespoň velmi blízký), je možno předpokládat, že konkrétní formy signalizace mohou být v různých jazycích různé.

5.2.1. Obsahovou stránku syntaktického modu tvoří zobecněné, kategoriální modální významy, které lze definovat a vymezovat různým způsobem. Inspirováni myšlenkami Alisovové, Greplovou teorií postojů, pojetím tzv. modálních rámců u Wierzbické³⁶ a přihlížejíce k poznatkům, ke kterým dospěla teorie řečových aktů, zejména v podobě, jak ji propracovává J. Searle,³⁷ vymezujeme významy jednotlivých modů uplatňujících se ve sféře subjektivní modalilty pomocí tzv. *elementárních modálních smyslů*. Navazujeme tak v jistém smyslu na originální a velmi výstižné rozlišování sémantických příznaků apelovost a volitivnost, které navrhl pro popis obecných významů morfologických modů M. Dokulil.

Elementární modální smysly v podstatě reprezentují nejdůležitější aspekty, tvořící ve svém komplexu významovou a funkční bázi jednotlivých syntaktických modů. Jsme si plně vědomi toho, že tímto způsobem se nepostihnou absolutně všechny aspekty, podílející se na konstituování jednotlivých modálních významů. Necháme-li stranou podmínky úspěšné komunikace vůbec, můžeme počítat se třemi modálními smysly, které v podstatě odpovídají Searlovým podmínkám úspěšné realizace řečových aktů: 1. podmínka „upřímnosti“, 2. podmínka „úspěšnosti“ (obě mají presupoziční charakter) a 3. komunikační záměr. Deskriptce jednotlivých modálních významů pomocí těchto elementárních smyslů vypadá následovně:

DEKLARATIVNOST (DECL): „vím, že PROP“, „předpokládám, že nevíš, že PROP“, „chci, abys věděl, že PROP“

INTERROGATIVNOST (INTER): „vím, že nevím, zda PROP“, „předpokládám, že víš, že PROP“, „chci, abys řekl, zda PROP“

IMPERATIVNOST (IMP): „chci, aby PROP“, „předpokládám, že ~ PROP“, „chci, abys zajistil, aby PROP“

OPTATIVNOST¹ (OPT¹): „chci, aby PROP“, „přeji si, aby PROP“

OPTATIVNOST² (OPT²): přeji si, aby PROP, a chci, abys to věděl“

DUBITIVNOST¹ (DUB¹): „vím, že nevím, zda PROP“

³⁶ Wierzbická, A., *Docekania semantyczne*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1969.

³⁷ Searle, J. R., *Speech Acts*, Cambridge University Press 1969.

DUBITIVNOST² (DUB²): „vím, že nevím, zda PROP“, „předpokládám, že nevíš, zda PROP“, „chci, abys věděl, že nevím, zda PROP“

Poznámka:

Rozlišování významů optativnost¹ a optativnost², resp. dubitivnost¹ a dubitivnost² je možno vysvětlit poukazem na to, že významy označované indexem¹ nepředpokládají fyzickou přítomnost žádného adresáta, a z tohoto hlediska tedy stojí v korelaci s ostatními postojovými hodnotami. Alisovová proto, aniž by oba významy rozlišovala, řadí je do sféry „subjektivně-hodnotící modality“.

Modální významy ze sféry objektivní modality lze vymezovat zatím nejlépe metajazykově, resp. někdy i pomocí logických symbolů. Lze uvažovat o těchto významech:

HYPOTETIČNOST (HYP): „jestliže p, pak q“

POTENCIÁLNOST (POT): „objektivní možnost, nutnost, záměr, schopnost, naplánovanost aj.“

5.2.2. Pokud jde o výrazovou stránku syntaktických modů, předpokládáme, že je tvořena sepětím jednotlivých forem modů morfologických a jinými gramatikalizovanými elementy (tj. její část tvoří mody morfologické, jejichž obecný význam je obligátně specifikován). Na základě svých invariantů, které lze ve shodě s H. Křížkovou považovat za motivační bázi funkčního využití jednotlivých tvarů, se mohou stát součástí formy jednotlivých syntaktických modů roviny subjektivní modality všechny mody morfologické. Obligátním konstitutivním komponentem těchto modů je dále intonace, potenciálně může být využito modálních sloves, partikulí, slovesného vidu a času, negace apod. Naproti tomu „stavebním kamenem“ syntaktických modů roviny objektivní modality mohou být pouze formy morfologického indikativu a kondicionálu, často s dalším lexikálním prostředkem (zejména s modálními slovesy).

Poznámka:

Vztah mezi morfologickými a syntaktickými mody je vlastně příkladem dialektiky obsahu a formy ve struktuře jazyka: morfologická kategorie jako celek se stává částí formy kategorie vyšší roviny.

Je však třeba počítat s tím, že formy syntaktického modu nebude možno brát jako prostá spojení morfologického modu např. s partikulí, jako se často např. konstrukce typu *ať pracuje, abys pracoval* chápou. Výrazy *pracuje, bys pracoval* zde skutečně nemůžeme považovat za morfologický indikativ ve vlastním slova smyslu (popř. kondicionál), protože je nelze časově obměňovat, nelze např. říci **ať pracoval*. Dále chceme poznamenat, že jednotlivým kategoriálním významům odpovídá ne jeden, nýbrž většinou celé komplexy výrazových prostředků; distributivní podmínky jejich užití a frekvenci, popř. stylistickou charakteristiku prostředků funkčně synonymních bude však třeba ještě zkoumat.

Všimáme si však, pokud jde o výrazovou rovinu syntaktických modů, pouze takových prostředků, které signál určitého, i když někdy značně obecného modálního významu obsahují ve své formě, tj. nikoliv těch, které ho „nabývají“ až ve vhodných pragmatických kontextech (máme na mysli dosti diskutované možné významy věty *Pepíčku, už jede autobus!*); to už spadá do problematiky tzv. indirektnosti vyjadřování postojů.

5.2.3. Ukazuje se, že z tohoto hlediska lze v češtině předpokládat existenci následujících syntaktických modů:

syntaktický indikativ: signalizuje hodnotu (DECL) a v češtině je (implicitně) exponován formou morfologický indikativ/kondicionál + varianty konkluzivní kadence,

syntaktický interrogativ: signalizuje hodnotu (INTER) a v češtině je (implicitně) realizován formami a) morf. indikativ/kondicionál + antikadence, b) tázací slovo + morf. indikativ/kondicionál + varianty konkluzivní kadence, resp. prostředky další,

syntaktický imperativ: signalizuje hodnotu (IMP) a v češtině je (implicitně) vyjadřován a) morfologickým imperativem + varianty konkluzivní kadence, b) *ať/nechť* + přítomné tvary morf. indikativu + varianty kadence, c) *a/kdy* + přítomné tvary morf. kondicionálu + varianty kadence, resp. formy další,

syntaktický optativ: signalizuje hodnotu (OPT¹) a v češtině je (implicitně) vyjadřován a) *kéž/bodejt* + morf. indikativ/kondicionál + varianty kadence, b) *kdy/a* + morf. kondicionál + varianty kadence, resp. prostředky další,

syntaktický probabilitiv: signalizuje hodnoty (DUB¹) a (DUB²) a v češtině se (implicitně) vyjadřuje a) morf. indikativ/kondicionál + *asi/snad/možná...* + varianty kadence, b) futurum morfologického indikativu + varianty kadence, resp. prostředky další,

syntaktický kondicionál: signalizuje hodnotu (HYP) a v češtině je exponován formami a) morfologického kondicionálu, b) morfologického indikativu/kondicionálu, resp. prostředky dalšími,

syntaktický potentialis: signalizuje hodnotu (POT) a v češtině je exponován a) modálním slovesem + *inf.*, resp. prostředky dalšími.

Otázkou, která teprve čeká na definitivní zodpovězení, je možnost eventuálního rozlišování dalších syntaktických modů. Snad nejvíce pozornosti v této souvislosti vzbuzuje problém, zda by bylo možno za syntaktický modus chápat řečové akty, jejichž významovou složku tvoří již tolikrát v lingvistice diskutovaný slib, závazek apod. (odpovídající výrazový prostředek (implicitní) by byla patrně 1. os. sg. morfologického indikativu futura + *opravdu* + varianty kadence). Vedle toho bude třeba zvážit, zda by nebylo účelné rozlišovat tzv. *syntaktický deliberativ* ve smyslu, jak to nově postuluje M. Grepl. Šlo by vlastně o signalizaci nerozhodnosti mluvčího, má-li on sám nebo někdo jiný něco vykonat, má-li se nebo nemá propoziční obsah uskutečnit. Pokud jde o rovinu výrazovou, za formální exponent implicitního způsobu signalizace tohoto syntaktického modu by bylo možno považovat tzv. deliberativní otázky (*Kam jít?, Mám si koupit ten kabát?*).

6. Domníváme se, že naznačené pojetí syntaktických modů alespoň zčásti vystihuje složitý vztah mezi kategorií modálnosti a prostředky její signalizace, a může být tedy dobrým východiskem pro další výzkumy, i když pravděpodobně vyvolá řadu rozpaků, např. pokud jde o interpretaci výpovědi:

(1) *Kdy byl upálen Mistr Jan Hus?*

(2) *Řekni (napiš, pošletej) mi, kdo napsal tu knihu.*

Je-li totiž výpověď (1) realizována např. při zkoušce, tzn. předpokládá-li se, že její autor „ví, že PROP“, nelze ji pravděpodobně interpretovat jako syntaktický interrogativ, jak byl vymezen výše. Naproti tomu výpověď (2) by zřejmě do sféry interrogativu patřila, přičemž výrazy *řekni mi, pošletej mi* aj. by bylo možno chápat jako explicitní signály toho, jakým způsobem má adresát ilokuční záměr mluvčího „chci, abys řekl“ realizovat.

MODE MORPHOLOGIQUE ET SYNTACTIQUE

En examinant d'une manière critique les points de départ théoriques et méthodologiques qui, jusqu'à présent, ont servi d'instrument de la description du système des modes, l'auteur du présent article offre une conception qui part de la syntaxe, non pas de la morphologie, et qui distingue strictement les modes morphologiques (verbales) et syntaxiques (propositionnels). Les significations générales des modes morphologiques (en tchèque ce sont indicatif, impératif, conditionnel) forment la base de motivation de leur usage fonctionnel comme partie de la forme des modes syntaxiques (en commun avec intonation, aspect verbal, temps, négation, verbes modaux, particules, etc.). Les modes syntaxiques du niveau de la modalité dite subjective (indicatif, interrogatif, impératif, optatif, probabilif, délibératif syntaxiques) sont délimités à l'aide des sens nommés élémentaires modaux qui réunissent les aspects les plus importants d'une réalisation réussie de différentes intentions de communication. Les modes syntaxiques de la modalité appelée objective (conditionnel syntaxique, potentialis) sont délimités à l'aide de la métalangue.

